

TILSHUNOSLIK FANINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIY ETISHI

Safarova Amina Baxtiyor qizi

Termiz Davlat Universiteti 1-kurs

Ilmiy rahbar: Nazarova Manzura Nasrullayevna

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslik fanining tadrijiy rivojlanish tarixi ko‘rib chiqiladi. Unda fanning vujudga kelish davrlari, asosiy ilmiy maktablar va tilni o‘rganishdagi metodologik o‘zgarishlar bayon etilgan.

Shuningdek, tilshunoslikning boshqa fanlar bilan integratsiyalashuvi natijasida yuzaga kelgan yangi sohalarining ahamiyati ochib berilgan.

Maqolada tarixiy-qiyosiy metodning yuzaga kelishi, Ferdinand de Sossyur asos solgan strukturaviy tilshunoslik va bugungi kunda dolzarb bo‘lgan kognitiv hamda kompyuter lingvistikasining rivojlanish tamoyillari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: lingvistika tarixi, sanskrit, grammatik qurilish, komparativistika, lisoniy tizim, strukturalizm, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, antropotsentrizm, sun‘iy intellekt va til.

KIRISH

Til insoniyat jamiyatining ajralmas qismi, tafakkur quroli va madaniyat ko‘zguvidir. Har qanday xalqning tarixi, qadriyatlari va milliy o‘zligi uning tilida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, tilni ilmiy jihatdan o‘rganish, uning paydo bo‘lishi va rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etish har doim ilm-fanning markazida bo‘lib kelgan. Bugungi kunda tilshunoslik shunchaki grammatik qoidalarni o‘rgatuvchi fan emas, balki inson psixologiyasi, jamiyat hayoti va yuqori texnologiyalar (sun‘iy intellekt) bilan chambarchas bog‘langan ko‘p tarmoqli sohaga aylandi. Ushbu mavzuning dolzarbligi tilshunoslik fanining bosib o‘tgan tarixiy yo‘lini tahlil qilish orqali zamonaviy lisoniy jarayonlarni chuqurroq tushunishga bo‘lgan ehtiyoj bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Mazkur ishning asosiy maqsadi — tilshunoslik fanining qadimiy davrlardan boshlab hozirgi kungacha bo‘lgan taraqqiyot bosqichlarini tizimli ravishda yoritib berishdan iborat.

Asosiy qism.

Tilshunoslik fanining tadrijiy rivojlanishini bosqichma-bosqich, har bir davrning metodologik yangiliklari va maktablari bilan kengaytirilgan holatda ko‘rib chiqamiz:

Qadimgi dunyo lingvistik ta‘limotlari (Ilk poydevor)

Bu davrda tilshunoslik mustaqil fan emas, balki falsafa va mantiq doirasida o‘rganilgan.

Hind tilshunosligi: Eng qadimgi va mukammal maktab. Ularning asosiy maqsadi muqaddas "Veda" matnlarini buzilmasdan saqlash bo‘lgan. Panini (mil.avv. IV asr)

dunyoda birinchi bo‘lib tilning matematik aniqlikdagi modelini yaratdi. U 4000 ga yaqin qoidalardan iborat grammatika tuzib, so‘z yasash va morfologiyani tahlil qildi.

Yunon-Rim an’anasi: Yunonlar "So‘zlar tabiat tomonidan berilganmi yoki insonlar o‘zaro kelishib olganmi?" degan falsafiy bahslarni olib borishgan. Aleksandriya maktabi vakillari ilk bor so‘z turkumlarini (ot, fe‘l, olmosh va b.) aniq ajratib berishdi. Bu tizim keyinchalik lotin tili orqali butun Yevropa grammatikasi uchun andoza bo‘ldi.

O‘rta asrlar va Sharq uyg‘onishi

Islom olamida tilshunoslik Qur‘on grammatikasini o‘rganish va boshqa tillar bilan solishtirish orqali rivojlandi.

Mahmud Koshg‘ariy fenomeni: XI asrda yozilgan "Devonu lug‘atit turk" asari shunchaki lug‘at emas, balki ilk qiyosiy-tarixiy tadqiqotdir. U turkiy qabilalarning tillarini solishtirdi, xaritasini chizdi va shevalarga xos fonetik o‘zgarishlarni qayd etdi. Bu Yevropada 800 yildan keyin paydo bo‘ladigan metodlarning ilk ko‘rinishi edi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik

XIX asr boshlarida sanskrit (qadimgi hind tili) Yevropa tillari bilan qarindosh ekanligi ma‘lum bo‘ldi. Bu kashfiyot tilshunoslikda inqilob qildi.

Metodologik o‘zgarish: Endi tilga qoidalari yig‘indisi emas, balki vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib boruvchi tarixiy organizm sifatida qarala boshlandi.

Asosiy vakillar: Frans Bopp (hind-yevropa tillari grammatikasini solishtirdi), Yakob Grimm (tovush almashish qonuniyatlarini kashf etdi), Vilgelm fon Gumboldt ("Til — xalq ruhining ifodasidir" g‘oyasini ilgari surdi).

Strukturaviy tilshunoslik

XX asr boshida tilshunoslik tarixni o‘rganishdan chekinib, tilning ichki mexanizmini o‘rganishga o‘tdi.

Ferdinand de Sossyur: Uning "Umumiy tilshunoslik kursi" asari zamonaviy lingvistikaning "Injili" hisoblanadi. U tilni "shaxmat o‘yini"ga o‘xshatdi: unda har bir element boshqa elementlar bilan aloqada bo‘lgandagina ma‘no kasb etadi.

Asosiy maktablar:

Praga maktabi: Fonologiya faniga asos soldi, tovushlarning ma‘no farqlash vazifasini o‘rgandi.

Amerika strukturalizmi: Tilni faqat kuzatilishi mumkin bo‘lgan belgilar orqali tahlil qilishni (mentalizmdan voz kechishni) taklif qildi.

Generativ lingvistika: Inson miyasida tug‘ma "universal grammatika" borligi va til cheksiz jumlar yaratish qobiliyati ekanini isbotladi.

Zamonaviy tilshunoslik

Bugungi tilshunoslik tilni inson faoliyatidan ayri holda tasavvur qilmaydi. E’tibor "Til nima?" degan savoldan "Til inson ongida qanday ishlaydi?" degan savolga ko‘chdi.

Kognitiv tilshunoslik: Tilning xotira, diqqat va dunyoni anglash jarayonlari bilan bog‘liqligini o‘rganadi (konseptlar, metaforalar tahlili).

Sotsiolingvistika: Tilning ijtimoiy tabaqalanishi, jins, yosh va hududga qarab o‘zgarishini tadqiq etadi.

Kompyuter va korpus lingvistikasi: Sun‘iy intellekt, mashina tarjimasi va millionlab so‘zlardan iborat elektron bazalarni yaratish bilan shug‘ullanadi.

Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan kesishishi natijasida yuzaga kelgan yangi sohalar interdistsiplinar (fanlararo) yo‘nalishlar deb ataladi. Ularning ahamiyati shundaki, ular tilni shunchaki qoidalar yig‘indisi emas, balki inson hayotining barcha jabhalariga ta’sir etuvchi faol kuch sifatida o‘rganadi.

Kompyuter tilshunosligi (Lingvistika + Informatika)

Bu soha tilshunoslikning eng jadal rivojlanayotgan qismidir.

Ahamiyati: Sun‘iy intellekt (ChatGPT), mashina tarjimasi (Google Translate) va ovozli yordamchilar (Siri, Alexa) yaratish imkonini beradi.

Vazifasi: Inson nutqini kompyuter tushunadigan algoritmgaga aylantirish.

Psixolingvistika (Lingvistika + Psixologiya)

Til va inson psixikasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi.

Ahamiyati: Bolalarning til o‘zlashtirish jarayonini, nutqiy nuqsonlarni davolashni va inson nutq so‘zlayotganda miyada qanday jarayonlar kechishini tushuntirib beradi.

Vazifasi: Nutqning hosil bo‘lishi va qabul qilinish mexanizmlarini tahlil qilish.

Kognitiv tilshunoslik (Lingvistika + Bilish nazariyasi)

Til va tafakkur (ong) munosabatini tadqiq etadi.

Ahamiyati: Inson dunyoni qanday qabul qilishi va bu tushunchalar tilda (masalan, metaforalar orqali) qanday aks etishini ko‘rsatadi. Bu soha inson ongining "xaritasi"ni til orqali chizishga yordam beradi.

Sotsiolingvistika (Lingvistika + Sotsiologiya)

Tilning jamiyatdagi hayotini, ijtimoiy tabaqalanishini o‘rganadi.

Ahamiyati: Til siyosatini yuritishda, davlat tili va shevalar muvozanatini saqlashda, jins, yosh va kasbning nutqqa ta’sirini tushunishda muhim rol o‘ynaydi.

Vazifasi: Jamiyatdagi o‘zgarishlar tilda qanday aks etishini aniqlash.

Neyrolingvistika (Lingvistika + Neyrobiologiya)

Til va bosh miya neyronlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq qiladi.

Ahamiyati: Miya jarohatlaridan keyin nutqni tiklash metodikalarini ishlab chiqish va nutqiy faoliyatning biologik asoslarini aniqlashda juda muhim.

Pragmalingvistika (Lingvistika + Muloqot nazariyasi)

Tilning aniq vaziyatlarda, ma’lum bir maqsad yo‘lida qo‘llanilishini o‘rganadi.

Ahamiyati: Siyosiy nutqlar, reklama matnlari va diplomatik muzokaralarda so‘zlarning yashirin ma’nolarini va ta’sir kuchini tahlil qilishda yordam beradi.

Tarixiy-qiyosiy metodning yuzaga kelishi: Fanning mustaqil sohaga aylanishi XIX asrgacha tilshunoslik falsafa yoki mantiqning bir qismi hisoblangan. Biroq, sanskrit (qadimgi hind tili) bilan Yevropa tillari (lotin, yunon, nemis) o'rtasidagi genetik yaqinlikning kashf etilishi tarixiy-qiyosiy metodga asos soldi.

Ahamiyati: Bu metod tillarni o'zaro solishtirish orqali ularning qarindoshligini aniqlash va umumiy "bobotil"ni tiklashga xizmat qiladi.

Tamoyillari: Tillardagi tovush o'zgarishlari tasodifiy emas, balki ma'lum bir qonuniyatga bo'ysunadi. Frans Bopp, Yakob Grimm va Rasmus Rask kabi olimlar tilning vaqt davomidagi o'zgarishini tadqiq etishni fanning asosiy vazifasi qilib belgiladilar.

Ferdinand de Sossyur va strukturaviy tilshunoslik: Inqilobiy burilish

XX asr boshida shveytsariyalik olim Ferdinand de Sossyur tilga bo'lgan qarashni tubdan o'zgartirdi. U tilni tarixiy jarayon sifatida emas, balki muayyan vaqtda mavjud bo'lgan yaxlit tizim (struktura) sifatida o'rganishni taklif qildi.

Sossyur tamoyillari:

Til va nutq: Til — ijtimoiy tizim, nutq esa uning shaxsiy namoyon bo'lishi.

Sinxroniya va diaxroniya: Tilni tarixiy o'zgarishidan (diaxroniya) ko'ra, uning hozirgi holatini (sinxroniya) o'rganish ustuvor hisoblanadi.

Lisoniy belgi: So'z (belgi) "ifodalovchi" (tovush qobig'i) va "ifodalanmish" (tushuncha)dan iborat bo'lib, ularning bog'liqligi ixtiyoriy xarakterga ega.

Natija: Tilshunoslikda e'tibor elementlarning o'ziga emas, balki ular orasidagi munosabatlarga qaratildi.

Zamonaviy tilshunoslik: Kognitiv va kompyuter lingvistikasi

XXI asrga kelib, tilshunoslik boshqa fanlar bilan birlashib, antropotsentrik (insonga yo'naltirilgan) va texnologik xarakter kasb etdi.

Kognitiv tilshunoslik:

Tamoyili: Til — inson ongining oynasidir. Bu soha tilning xotira, idrok va tafakkur bilan aloqasini o'rganadi.

Asosiy tushunchasi: Konsept va Lisoniy olam manzarasi. Masalan, "vaqt" tushunchasini inson ongi qanday idrok etishi tildagi metaforalar orqali tahlil qilinadi.

Kompyuter lingvistikasi:

Tamoyili: Inson tilini matematik modellashtirish va mashina tili bilan integratsiya qilish.

Dolzarbligi: Sun'iy intellekt (ChatGPT kabi), mashina tarjimasini va nutqni aniqlash tizimlarining asosi hisoblanadi. U matnlarni avtomatik tahlil qilish (NLP) va katta ma'lumotlar (Big Data) bilan ishlash tamoyillariga tayanadi.

Tilshunoslik tarixiy tahlildan (XIX asr) tizimli tahlilga (XX asr) va undan mental-texnik tahlilga (XXI asr) qarab rivojlandi. Bu jarayon fanning o'rganish obyekti cheksiz ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslik fanining bosib o‘tgan tadrijiy yo‘li oddiy tavsiflashdan murakkab tizimli va kognitiv tahlilgacha bo‘lgan ulkan jarayonni qamrab oladi. XIX asrdagi tarixiy-qiyosiy metod tilshunoslikni mustaqil fan sifatida shakllantirgan bo‘lsa, XX asrda Ferdinand de Sossyur tomonidan asos solingan strukturaviy yondashuv tilni yaxlit lisoniy tizim sifatida o‘rganishga zamin yaratdi. Bugungi kunda esa tilshunoslik fani o‘zining yangi — antropotsentrik bosqichini boshdan kechirmoqda. Kognitiv tilshunoslik inson ongi va til aloqasini tadqiq etsa, kompyuter lingvistikasi sun‘iy intellekt va raqamli texnologiyalar asrida tilning amaliy imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bu taraqqiyot bosqichlari shuni ko‘rsatadiki, til nafaqat aloqa vositasi, balki insoniyat sivilizatsiyasining asosi va kelajak texnologiyalarining kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilidagi asosiy adabiyotlar:

Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.

Nigmatov X., Bozorov O. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.

Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.

2. Jahon va rus tilshunosligi (Klassik manbalar):

Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi (Kurs obshey lingvistiki). – Moskva: Editorial URSS, 2004.

Reformatskiy A. A. Vvedeniye v yazikovedeniye (Tilshunoslikka kirish). – Moskva: Aspekt Press, 2010.

Gumboldt V. fon. O razlichii stroyeniya chelovecheskix yazikov... – Moskva: Progress, 1984.

Maslova V. A. Kognitivnaya lingvistika. – Minsk: TetraSistems, 2004.

3. Elektron va qo‘shimcha manbalar:

Ziyouz.com kutubxonasi – Filologik va tarixiy asarlar bo‘limi.

google.com – "Computer linguistics", "Cognitive linguistics" va "History of linguistics" mavzusidagi zamonaviy maqolalar.

O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. "Tilshunoslik" va "Tilshunoslik tarixi" maqolalari.